

ROZDZIAŁ 3

MOMENT PĘDU I SPIN

3.1. Moment pędu

3.1.1. Operator momentu pędu

W mechanice klasycznej moment pędu $\vec{J}$, tzw. orbitalny moment pędu cząsteczki o masie m i prędkości $\vec{v}$, jest równy

$$\vec{J} = [\vec{r} \times (m\vec{v})] , \quad (3.1)$$

gdzie $\vec{r}$ jest wektorem położenia cząsteczki względem pewnego punktu odniesienia w przestrzeni.

W mechanice kwantowej wektorowi położenia $\vec{r}$ i wektorowi pędu $\vec{p} = m\vec{v}$ odpowiadają hermitowskie operatory (2.2). Podstawiając (2.2) do (3.1) otrzymujemy operator momentu pędu

$$\begin{aligned} \hat{\vec{J}} &= \begin{vmatrix} \vec{i} & \vec{j} & \vec{k} \\ x & y & z \\ -i\frac{\hbar}{2\pi}\frac{\partial}{\partial x} & -i\frac{\hbar}{2\pi}\frac{\partial}{\partial y} & -i\frac{\hbar}{2\pi}\frac{\partial}{\partial z} \end{vmatrix} = \\ &= -i\frac{\hbar}{2\pi}\left(y\frac{\partial}{\partial z} - z\frac{\partial}{\partial y}\right)\vec{i} - i\frac{\hbar}{2\pi}\left(z\frac{\partial}{\partial x} - x\frac{\partial}{\partial z}\right)\vec{j} - i\frac{\hbar}{2\pi}\left(x\frac{\partial}{\partial y} - y\frac{\partial}{\partial x}\right)\vec{k} . \end{aligned} \quad (3.2)$$

Skąd dla składowych momentu pędu wzdłuż osi $\vec{i}, \vec{j}, \vec{k}$ znajdujemy

$$\begin{aligned} \hat{J}_x &= i\frac{\hbar}{2\pi}\left(z\frac{\partial}{\partial y} - y\frac{\partial}{\partial z}\right) , \\ \hat{J}_y &= i\frac{\hbar}{2\pi}\left(x\frac{\partial}{\partial z} - z\frac{\partial}{\partial x}\right) , \\ \hat{J}_z &= i\frac{\hbar}{2\pi}\left(y\frac{\partial}{\partial x} - x\frac{\partial}{\partial y}\right) . \end{aligned} \quad (3.3)$$

Łatwo sprawdzić, że

$$\begin{aligned} [\hat{J}_x, \hat{J}_y] &= i \frac{\hbar}{2\pi} \hat{J}_z, \\ [\hat{J}_y, \hat{J}_z] &= i \frac{\hbar}{2\pi} \hat{J}_x, \\ [\hat{J}_z, \hat{J}_x] &= i \frac{\hbar}{2\pi} \hat{J}_y. \end{aligned} \quad (3.4)$$

Wprowadźmy operator kwadratu momentu pędu

$$\hat{J}^2 = \hat{J}_x^2 + \hat{J}_y^2 + \hat{J}_z^2. \quad (3.5)$$

Wówczas, korzystając ze związków (3.4), znajdujemy

$$[\hat{J}^2, \hat{J}_i] = 0, \quad i = x, y, z. \quad (3.6)$$

Z zasad mechaniki kwantowej wynika, że jeżeli dwie wielkości fizyczne A i B mogą mieć jednocześnie określone wartości, to ich operatory $\hat{A}$ i $\hat{B}$ powinny komutować ze sobą. Ze związków komutacyjnych (3.4) i (3.6) wynika, że jednocześnie jedynie kwadrat momentu pędu i jeden z jego rzutów mają określone wartości.

3.1.2. Funkcje własne i wartości operatorów $\hat{J}_z$ i $\hat{J}^2$

Rozważmy najpierw zagadnienie własne operatora $\hat{J}_z$

$$\hat{J}_z f_n(x, y, z) = a_n f_n(x, y, z). \quad (3.7)$$

dogodnie jest wyrazić operator $\hat{J}_z$ we współrzędnych sferycznych, przez zamianę współrzędnych x, y, z oraz pochodnych względem x, y, z , odpowiednimi wyrażeniami zawierającymi współrzędne r, θ, φ oraz pochodne względem r, θ, φ . Korzystamy tu z elementarnych wzorów wiążących zmienne obu rodzajów

$$x = r \cos \varphi \sin \theta, \quad y = r \sin \varphi \sin \theta, \quad z = r \cos \theta, \quad (3.8)$$

oraz z reguł różniczkowania funkcji złożonych, np.

$$\frac{\partial f}{\partial \varphi} = \frac{\partial f}{\partial x} \frac{\partial x}{\partial \varphi} + \frac{\partial f}{\partial y} \frac{\partial y}{\partial \varphi} + \frac{\partial f}{\partial z} \frac{\partial z}{\partial \varphi}. \quad (3.9)$$

Korzystając z (3.9) oraz (3.8) znajdujemy, że

$$\hat{J}_z = i \frac{h}{2\pi} \left(y \frac{\partial}{\partial x} - x \frac{\partial}{\partial y} \right) = -i \frac{h}{2\pi} \frac{\partial}{\partial \varphi} . \quad (3.10)$$

Podstawiając (3.10) do (3.7) otrzymujemy równanie

$$-i \frac{h}{2\pi} \frac{\partial}{\partial \varphi} f_n = a_n f_n . \quad (3.11)$$

Rozwiązaniami szczególnymi równania (3.11) są $\cos(a_n 2\pi\varphi/h)$ oraz $\sin(a_n 2\pi\varphi/h)$, jednak dogodniej będzie użyć postaci wykładniczej

$$f_n(\varphi) = \exp\left(ia_n \frac{2\pi}{h} \varphi\right) . \quad (3.12)$$

Ponieważ kąty φ oraz $(\varphi \pm m \cdot 360^\circ)$ (gdzie m - liczba całkowita) są sobie równoważne, więc funkcja $f_n(\varphi)$ powinna być funkcją okresową z okresem 360° . Jest to możliwe tylko wtedy, kiedy

$$a_n = m \frac{h}{2\pi} . \quad (3.13)$$

Więc funkcjami własnymi operatora $\hat{J}_z$ są funkcje

$$f_m(\varphi) = \exp(im\varphi) . \quad (3.14)$$

Rozważmy zagadnienie własne operatora $\hat{J}^2$

$$\hat{J}^2 f_j = b_j f_j . \quad (3.15)$$

Operator $\hat{J}^2$ we współrzędnych sferycznych ma postać [3.1]

$$\hat{J}^2 = - \left(\frac{h}{2\pi} \right)^2 \left[\frac{1}{\sin\theta} \frac{\partial}{\partial \theta} \left(\sin\theta \frac{\partial}{\partial \theta} \right) + \frac{1}{\sin^2\theta} \frac{\partial^2}{\partial \varphi^2} \right] . \quad (3.16)$$

Można wykazać, że funkcjami własnymi operatora (3.16) są funkcje kuliste [3.1]

$$Y_j^m(\theta, \varphi) = i^{m+|m|} \left(\frac{(2j+1)(j-|m|)!}{4\pi(j+|m|)!} \right) P_j^m(\cos\theta) e^{im\varphi} , \quad (3.17)$$

gdzie $P_j^m(\cos\theta)$ są wielomianami Legendre'a.

Wartości własne operatora $\hat{J}^2$ są równe [3.1,3.2,3.3]

$$b_j = \left(\frac{\hbar}{2\pi} \right)^2 j(j+1) ; \quad j = 0,1,2,\dots \quad (3.18)$$

Dla każdego j możliwymi wartościami m w (3.17) są

$$m = 0, \pm 1, \pm 2, \dots, \pm j . \quad (3.19)$$

Z porównania (3.17) i (3.14) wynika, że funkcje własne operatora $\hat{J}^2$ są własnymi funkcjami operatora $\hat{J}_z$; oczywiście powinni tak być, ponieważ operatory $\hat{J}_z$ i $\hat{J}^2$ komutują ze sobą.

Ze wzorów (3.13) oraz (3.19) wynika, że składowa z momentu pędu jest równa ($m\hbar/2\pi$), przy czym m przyjmuje $(2j+1)$ wartości, począwszy od $-j$ do $+j$. Oznacza to, że kierunek wektora momentu pędu jest częściowo skwantowany. Kwantowaniu podlega tylko kąt θ , jaki tworzy wektor $\hat{J}$ z osią z , dla kąta azymutalnego φ natomiast nie ma żadnych ograniczeń.

3.1.3. Elementy macierzowe operatorów $\hat{J}_x$ i $\hat{J}_y$

Oznaczmy wspólne własne stany operatorów $\hat{J}_z$ i $\hat{J}^2$ przez $|j,m\rangle$. Zgodnie z wynikami poprzedniego rozdziału powinny być spełnione równania

$$\hat{J}^2|j,m\rangle = \left(\frac{\hbar}{2\pi} \right)^2 j(j+1)|j,m\rangle , \quad j = 0,1,2,\dots , \quad (3.20)$$

$$\hat{J}_z|j,m\rangle = \frac{\hbar}{2\pi} m|j,m\rangle , \quad m = -j, -j+1, \dots, j-1, j . \quad (3.21)$$

Znajdziemy elementy macierzowe operatorów $\hat{J}_x$ i $\hat{J}_y$ w układzie funkcji w układzie funkcji $|j,m\rangle$. Wprowadźmy pomocnicze niehermitowskie operatory

$$\begin{aligned} \hat{J}_+ &= \hat{J}_x + i\hat{J}_y, \\ \hat{J}_- &= \hat{J}_x - i\hat{J}_y. \end{aligned} \quad (3.22)$$

Wówczas ze związków (3.4) i (3.6) wynikają następujące związki komutacyjne

$$[\hat{J}^2, \hat{J}_\pm] = 0 , \quad (3.23)$$

$$[\hat{J}_z, \hat{J}_+] = \frac{\hbar}{2\pi} \hat{J}_+ , \quad (3.24)$$

$$[\hat{J}_z, \hat{J}_-] = \frac{\hbar}{2\pi} J_- , \quad (3.25)$$

$$[\hat{J}_+, \hat{J}_-] = 2 \frac{\hbar}{2\pi} J_z . \quad (3.26)$$

Utwórzmy elementy macierzowe ze związku komutacyjnego (3.23). Biorąc pod uwagę równanie (3.20) i zasadę (2.26) obliczenia elementów macierzowych, zawierających iloczyn operatorów, otrzymujemy

$$\begin{aligned} \langle j_1, m_1 | [\hat{J}^2, \hat{J}_+] | j, m \rangle &= \langle j_1, m_1 | \hat{J}_+ | j, m \rangle \cdot \\ &\cdot \left(\frac{\hbar}{2\pi} \right)^2 [j_1(j_1 + 1) - j(j + 1)] = 0 . \end{aligned}$$

Z równości tej wynika, że operator $\hat{J}_+$ ma różne od zera macierzowe elementy tylko przy

$$j_1 = j . \quad (3.27)$$

Obliczymy dalej elementy macierzowe ze związku komutacyjnego (3.24). Biorąc pod uwagę (3.21) i (3.27) znajdujemy

$$\begin{aligned} \langle j_1, m_1 | [\hat{J}_z, \hat{J}_+] | j, m \rangle &= \frac{\hbar}{2\pi} (m_1 - m) \langle j, m_1 | \hat{J}_+ | j, m \rangle = \\ &= \frac{\hbar}{2\pi} \langle j, m_1 | \hat{J}_+ | j, m \rangle , \end{aligned}$$

skąd

$$\frac{\hbar}{2\pi} (m_1 - m - 1) \langle j, m_1 | \hat{J}_+ | j, m \rangle = 0 . \quad (3.28)$$

Z równości (3.28) wynika, że

$$m_1 = m + 1 . \quad (3.29)$$

Z reguły komutacyjnej (3.26), przy uwzględnieniu (3.21) i (3.29), otrzymujemy

$$\begin{aligned} 2 \left(\frac{\hbar}{2\pi} \right)^2 m &= \langle j, m | [\hat{J}_+, \hat{J}_-] | j, m \rangle = \\ &= \langle j, m | \hat{J}_+ | j, m - 1 \rangle \langle j, m - 1 | \hat{J}_- | j, m \rangle - \\ &- \langle j, m | \hat{J}_- | j, m + 1 \rangle \langle j, m + 1 | \hat{J}_+ | j, m \rangle \end{aligned} \quad (3.30)$$

Oznaczmy przez $A(j, m)$ element macierzowy

$$\frac{\hbar}{2\pi} A(j,m) = \langle j, m+1 | \hat{J}_+ | j, m \rangle . \quad (3.31)$$

Ponieważ

$$\begin{aligned} \frac{\hbar}{2\pi} A^*(j,m) &= \langle j, m+1 | \hat{J}_+ | j, m \rangle^* = \\ &= \langle j, m | \hat{J}_+^* | j, m+1 \rangle = \langle j, m | \hat{J}_- | j, m+1 \rangle , \end{aligned} \quad (3.32)$$

to wzór (3.30) możemy zapisać w postaci

$$2m = |A(j, m-1)|^2 - |A(j, m)|^2 , \quad (3.33)$$

czyli

$$|A(j, m-1)|^2 = |A(j, m)|^2 + 2m . \quad (3.34)$$

Z równości (3.34) wynika, że

$$\begin{aligned} |A(j, m)|^2 &= |A(j, m+1)|^2 + 2(m+1) , \\ |A(j, m+1)|^2 &= |A(j, m+2)|^2 + 2(m+2) , \\ &\dots \\ |A(j, m+k-1)|^2 &= |A(j, m+k)|^2 + 2(m+k) . \end{aligned} \quad (3.35)$$

Zgodnie z (3.19) i (3.29), jeśli $m = j$, to

$$A(j, j) = 0 , \quad (3.36)$$

a zatem w (3.35) k powinien spełniać warunek

$$m+k \leq j , \quad \text{czyli} \quad k \leq j-m . \quad (3.37)$$

Uwzględniając (3.35) i (3.37), ze wzoru (3.34) mamy

$$\begin{aligned} |A(j, m-1)|^2 &= 2m + 2(m+1) + \dots + 2j = \\ &= 2 \sum_{k=0}^{j-m} (m+k) = (j+m)(j-m+1) . \end{aligned} \quad (3.38)$$

A więc z dokładnością do czynnika fazowego o module 1 znajdujemy, że różne od zera elementy macierzowe operatora $\hat{J}_+$ są równe

$$\langle j, m | \hat{J}_+ | j, m-1 \rangle = \frac{\hbar}{2\pi} \sqrt{j(j+1) - m(m-1)} . \quad (3.39)$$

Biorąc pod uwagę (3.32) dla operatora $\hat{J}_-$ znajdujemy

$$\begin{aligned} \langle j, m | \hat{J}_- | j, m+1 \rangle &= \langle j, m+1 | \hat{J}_+ | j, m \rangle = \\ &= \frac{\hbar}{2\pi} \sqrt{j(j+1) - m(m+1)} \end{aligned} \quad (3.40)$$

Znając różne od zera elementy macierzowe (3.39) i (3.40), możemy bez trudu obliczyć także elementy macierzowe operatorów $\hat{J}_x$ i $\hat{J}_y$. Korzystając z równości

$$\hat{J}_x = \frac{1}{2}(\hat{J}_+ + \hat{J}_-) \quad (3.41)$$

$$\hat{J}_y = \frac{i}{2}(\hat{J}_- - \hat{J}_+) \quad (3.42)$$

znajdujemy

$$\langle j, m | \hat{J}_x | j, m \pm 1 \rangle = \frac{1}{2} \left(\frac{\hbar}{2\pi} \right) \sqrt{j(j+1) - m(m \pm 1)} \quad (3.43)$$

$$\langle j, m | \hat{J}_y | j, m \pm 1 \rangle = \pm \frac{i}{2} \left(\frac{\hbar}{2\pi} \right) \sqrt{j(j+1) - m(m \pm 1)} \quad (3.44)$$

Obliczyliśmy elementy macierzowe operatorów $\hat{J}_x$ i $\hat{J}_y$ z dokładnością do czynnika fazowego o module 1. Na nieokreśloność nie ma wpływu na wyniki fizyczne ponieważ z zasad mechaniki kwantowej wynika, że przekształcenie faz funkcji i operatorów nie zmieniają wniosków fizycznych teorii kwantów [3.1].

3.1.4. Funkcje, operatory w różnych układach odniesienia i moment pędu

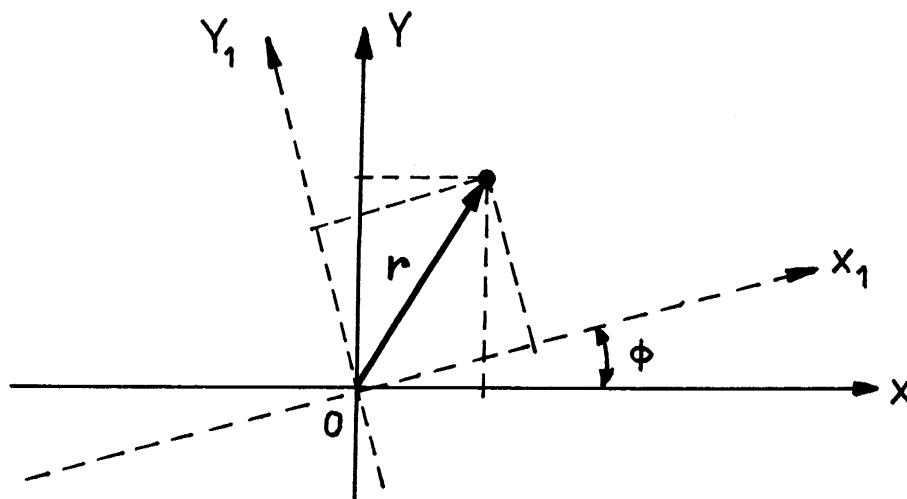
W wielu zastosowaniach trzeba przekształcać funkcje falowe albo operatory dane w jednym układzie odniesienia XYZ do nowego układu $X_1Y_1Z_1$, który otrzymujemy ze starego układu przez dowolny obrót dookoła początku układu współrzędnych. Niech $f(x, y, z)$ jest pewną funkcją w układzie współrzędnych XYZ . Po obrocie układu odniesienia otrzymujemy nową funkcję $f(x_1, y_1, z_1)$ zależną od nowych współrzędnych x_1, y_1, z_1 . Symbolicznie przekształcenie funkcji $f(\vec{r})$ przy obrocie układu odniesienia możemy zapisać w postaci

$$\hat{R}f(x, y, z) = f(x_1, y_1, z_1) \quad (3.45)$$

gdzie $\hat{R}$ jest pewnym liniowym operatorem (operatorem obrotu).

Przypuśćmy, że obrót układu współrzędnych XYZ odbywa się dookoła osi Z . Jak widać z rys.3.1 między składowymi wektora $\vec{r}$ w układach odniesienia XYZ i $X_1Y_1Z_1$ istnieją związki

$$\begin{aligned}x_1 &= x \cos \varphi + y \sin \varphi, \\y_1 &= -x \sin \varphi + y \cos \varphi.\end{aligned}\tag{3.46}$$

Rys.3.1. Obrót układu odniesienia dookoła osi Z

Dla nieskończenie małych wartości kąta φ możemy przyjąć, że $\cos \varphi \approx 1$, $\sin \varphi \approx \varphi$, a zatem z równań (3.46) mamy

$$\begin{aligned}x_1 &= x + \varphi y, \\y_1 &= -\varphi x + y, \\z_1 &= z.\end{aligned}\tag{3.47}$$

Zastępując po prawej stronie (3.45) x_1, y_1, z_1 przez x, y, z znajdujemy

$$\hat{R}_z f(x, y, z) = f(x + \varphi y, -\varphi x + y, z).\tag{3.48}$$

Dla nieskończenie małych wartości kąta φ prawą stronę (3.48) możemy zamienić tylko dwoma wyrazami szeregu Taylora

$$\begin{aligned}\hat{R}_z f(x, y, z) &= f(x + \varphi y, -\varphi x + y, z) = \\&= f(x, y, z) + \varphi \left(y \frac{\partial}{\partial x} - x \frac{\partial}{\partial y} \right) f(x, y, z).\end{aligned}\tag{3.49}$$

Z porównania (3.49) i (3.3) widzimy, że wzór (3.49) możemy zapisać w postaci

$$\hat{R}_z f(x, y, z) = \left[1 - i \frac{2\pi}{h} \varphi \hat{J}_z \right] f(x, y, z) . \quad (3.50)$$

Przy obrocie o skończony kąt δ możemy podzielić δ na N ($N \rightarrow \infty$) i dla każdego obrotu o nieskończenie mały kąt $\varphi = \delta/N$ zastosować (3.50). Wtedy w granicy $N \rightarrow \infty$ otrzymujemy

$$\begin{aligned} \hat{R}_z f(x, y, z) &= \left[1 - i \frac{2\pi}{h} \varphi \hat{J}_z \right]^N f(x, y, z) = \\ &= \exp\left(- i \frac{2\pi}{h} \delta \hat{J}_z \right) f(x, y, z) \end{aligned} . \quad (3.51)$$

W podobny sposób możemy wykazać, że obrotowi osi współrzędnych wokół osi X o kąt α odpowiada operator obrotu

$$\hat{R}_x(\alpha) = \exp\left(- i\alpha \frac{2\pi}{h} \hat{J}_x \right) , \quad (3.52)$$

a obrotowi wokół osi Y o kąt β - operator

$$\hat{R}_y(\beta) = \exp\left(- i\beta \frac{2\pi}{h} \hat{J}_y \right) . \quad (3.53)$$

Ponieważ operatory składowych momentu pędu $\hat{J}_x, \hat{J}_y, \hat{J}_z$ są operatorami hermitowskimi, to zgodnie z (2.50) operatory obrotu $\hat{R}_x, \hat{R}_y, \hat{R}_z$ są operatorami unitarnymi.

Rozpatrzmy teraz, jak przekształcają się operatory przy przejściu od układu odniesienia XYZ do układu $X_1Y_1Z_1$. Zgodnie ze wzorem (2.8) wartość średnia ciągu obserwacji wielkości fizycznej A , której odpowiada operator $\hat{A}$, jest równa

$$\langle A \rangle_f = \langle f(x, y, z) | \hat{A}(x, y, z) | f(x, y, z) \rangle , \quad (3.54)$$

gdzie $f(x, y, z)$ i $\hat{A}(x, y, z)$ - funkcja stanu (falowa funkcja) i operator wielkości fizycznej A w układzie współrzędnych XYZ .

Wielkość $\langle A \rangle_f$ powinna być niezależna od układu odniesienia, a zatem

$$\langle A \rangle_f = \langle f(x_1, y_1, z_1) | \hat{A}(x_1, y_1, z_1) | f(x_1, y_1, z_1) \rangle , \quad (3.55)$$

gdzie $f(x_1, y_1, z_1)$ i $\hat{A}(x_1, y_1, z_1)$ - funkcja stanu (falowa funkcja) i operator wielkości fizycznej A w układzie współrzędnych $X_1Y_1Z_1$.

Biorąc pod uwagę, że zgodnie z (3.45)

$$|f(x_1, y_1, z_1)\rangle = \hat{R}|f(x, y, z)\rangle$$

i

$$\langle f(x_1, y_1, z_1)| = \langle f(x, y, z)|\hat{R}^+,$$

gdzie $\hat{R}^+$ - sprzężony hermitowski operator, otrzymujemy

$$\langle A \rangle_f = \langle f(x, y, z)|\hat{R}^+ \hat{A}(x_1, y_1, z_1) \hat{R}|f(x, y, z)\rangle. \quad (3.56)$$

Z porównania (3.54) i (3.56) mamy

$$\hat{A}(x, y, z) = \hat{R}^+ \hat{A}(x_1, y_1, z_1) \hat{R}. \quad (3.57)$$

Uwzględniając, że dla unitarnego operatora $\hat{R}^+ = \hat{R}^{-1}$ (2.44), znajdujemy

$$\hat{A}(x_1, y_1, z_1) = \hat{R} \hat{A}(x, y, z) \hat{R}^{-1}. \quad (3.58)$$

3.2. Spin

3.2.1. Operatory spinowe

Niezależnie od orbitalnego momentu pędu, elementarne cząstki materii (elektrony, protony, neutrony) mają również pewien własny, wewnętrzny moment pędu, nazywany spinowym momentem pędu. O istnieniu spinowego momentu pędu świadczą liczne doświadczenia i zjawiska (również z dziedziny magnetycznego rezonansu jądrowego). Istnienie spinu wynika w sposób bezpośredni z równania Diraca, będącego relatywistycznym uogólnieniem równania Schrödingera [3.1].

Spinowy moment pędu jest wektorem $\vec{I}h/2\pi$ o trzech składowych I_x, I_y, I_z . (Tu stałą Plancka wprowadziliśmy jedynie dla dalszej wygody.) W mechanice kwantowej spinowemu momentowi pędu odpowiada wektorowy operator $\hat{I}h/2\pi$, przy czym między składowymi spinowego momentu pędu $\hat{I}_x h/2\pi, \hat{I}_y h/2\pi$ i $\hat{I}_z h/2\pi$ istnieją związki komutacyjne takie same, jak dla składowych operatora orbitalnego momentu pędu [3.1]

$$\begin{aligned}
[\hat{I}_x, \hat{I}_y] &= i\hat{I}_z, \\
[\hat{I}_y, \hat{I}_z] &= i\hat{I}_x, \\
[\hat{I}_z, \hat{I}_x] &= i\hat{I}_y.
\end{aligned}
\tag{3.59}$$

Operatory spinowego momentu pędu mają więc wiele cech wspólnych z operatorami orbitalnego momentu pędu. Jednak, w odróżnieniu od operatorów orbitalnego momentu pędu, dla operatorów spinowego momentu pędu w równaniach

$$\hat{I}^2|I, m\rangle = I(I+1)|I, m\rangle, \tag{3.60}$$

$$\hat{I}_z|I, m\rangle = m|I, m\rangle, \tag{3.61}$$

liczby kwantowe I i m mogą być połówkowymi.

Z doświadczeń wynika, że dla elektronu, protonu, neutronu spinowa liczba I jest równa $1/2$. Wektorowy operator $\hat{I}$ będziemy nazywali krótko *spinem*.

3.2.2. Spin jądra

Jądra atomowe składają się z neutronów i protonów (nukleonów). Neutrony nie mają ładunku elektrycznego, natomiast ładunek protonu ma znak przeciwny do ładunku elektronu i taką samą wartość. Oprócz spinowego momentu pędu nukleony mogą posiadać orbitalne momenty pędu, wskutek orbitalnego ruchu nukleonów w jądrze. Wypadkowy moment pędu jądra tworzą więc spinowe i orbitalne momenty pędu nukleonów. Jądra atomów mają średnice $\sim 10^{-14}m$ i w wielu praktycznych zagadnieniach możemy rozpatrywać jądro atomowe jako „punktową” cząsteczkę o wypadkowym momencie pędu $\hbar/2\pi$. Ten wypadkowy moment pędu będziemy nazywali spinowym momentem pędu jądra, a odpowiedni operator $\hat{I}$ - spinem jądra.

3.2.3. Funkcje własne spinu

Spinowy moment pędu punktowej cząsteczki nie jest związany w sensie mechaniki klasycznej z ruchem orbitalnym, a zatem nie możemy zapisać dla odpowiedniego mu operatora wyrażenia (3.3). W tym przypadku funkcje własne spinu $|I, m\rangle$ ((3.60), (3.61)) nie są funkcjami współrzędnych przestrzennych r, θ, φ (3.17) i opisują tylko stany, w których składowe spinowego momentu pędu są równe $mh/2\pi$ ($m = -I, \dots, I$). Na przykład jeżeli spin

cząsteczki jest równy $1/2$ ($I = 1/2$), to istnieją dwa własne stany tej cząsteczki: $|+ 1/2\rangle$ i $|- 1/2\rangle$. Zgodnie z (3.61) w stanie $|+ 1/2\rangle$ rzut wektora spinowego momentu na oś Z jest równy $+ 1/2(h/2\pi)$ („spin do góry”), natomiast w stanie $|- 1/2\rangle$ rzut wektora spinowego momentu na oś Z jest równy $- 1/2(h/2\pi)$ („spin do dół”).

Dla operatorów spinowych słusznych jest wiele wyników otrzymanych dla operatora orbitalnego momentu pędu, a mianowicie:

$$\hat{I}^2|m\rangle = I(I+1)|m\rangle, \quad (3.62)$$

$$\hat{I}_z|m\rangle = m|m\rangle, \quad (3.63)$$

$$\langle m|\hat{I}_x|m\pm 1\rangle = \frac{1}{2}\sqrt{I(I+1)-m(m\pm 1)}, \quad (3.64)$$

$$\langle m|\hat{I}_y|j,m\pm 1\rangle = \pm \frac{i}{2}\sqrt{I(I+1)-m(m\pm 1)}, \quad (3.65)$$

$$\langle m|\hat{I}_+|m-1\rangle = \sqrt{I(I+1)-m(m-1)}, \quad (3.66)$$

$$\langle m|\hat{I}_-|m+1\rangle = \sqrt{I(I+1)-m(m+1)}. \quad (3.67)$$

Słuszność wzorów (3.62) – (3.67) dla operatorów spinowego momentu pędu jest wynikiem identyczności reguł komutacyjnych składowych operatora spinu $\hat{I}_x, \hat{I}_y, \hat{I}_z$ (3.59) z regułami komutacyjnymi dla składowych orbitalnego momentu pędu $\hat{J}_x, \hat{J}_y, \hat{J}_z$ (3.4). Z teorii grup wynika, że właśnie związki komutacyjne określają rodzaj symetrii, z jakim wiążą się dane operatory [3.4]. W rozdziale 3.1.4 widzieliśmy, że operator momentu pędu jest ściśle związany z obrotem układu współrzędnych. W związku z tym okazuje się, że orbitalny moment pędu wiąże się z symetrią sferyczną. Operator spinowy również wiąże się z symetrią sferyczną względem obrotów osi układu odniesienia w spinowej przestrzeni Hilberta [3.4].

3.2.4. Rotacje w spinowej przestrzeni Hilberta

Podobnie do wzorów (3.51) – (3.53) obroty układu odniesienia w przestrzeni Hilberta możemy opisać za pomocą operatorów obrotu $\hat{R}_j$ ($j = x, y, z$):

1. Obrót wokół osi x

$$\hat{R}_x(\alpha) = \exp(-i\alpha\hat{I}_x), \quad (3.68)$$

2. Obrót wokół osi y

$$\hat{R}_y(\alpha) = \exp(-i\beta\hat{I}_y), \quad (3.69)$$

3. Obrót wokół osi z

$$\hat{R}_z(\alpha) = \exp(-i\gamma\hat{I}_z). \quad (3.70)$$

Przy obrocie dookoła osi i ($i = x, y, z$) operator $\hat{A}$, zgodnie z (3.58), przekształca się w operator $\hat{A}_i$ równy

$$\hat{A}_i = \hat{R}\hat{A}\hat{R}^{-1}. \quad (3.71)$$

Korzystając z (3.68) – (3.71), obliczymy przekształcenia operatorów $\hat{I}_x, \hat{I}_y$ i $\hat{I}_z$.

Rozpatrzmy najpierw obrót wokół osi z . Jeżeli operator $\hat{A}$ we wzorze (3.71) jest równy $\hat{I}_z$, to otrzymujemy oczekiwany wynik

$$\exp(-i\gamma\hat{I}_z)\hat{I}_z\exp(i\gamma\hat{I}_z) = \hat{I}_z. \quad (3.72)$$

Jeżeli $\hat{A} = \hat{I}_x$, to obrót wokół osi z przekształca operator $\hat{I}_x$ w operator

$$\exp(-i\gamma\hat{I}_z)\hat{I}_x\exp(i\gamma\hat{I}_z). \quad (3.73)$$

Dla obliczenia (3.73) skorzystamy z twierdzenia Banwella-Primasa (wzory (2.55)-(2.58)). Uwzględniając komutacyjne związki (3.59) otrzymujemy, że we wzorach (2.55) – (2.58)

$$\zeta = \delta = \rho = 0; \quad \beta = -\gamma = -i; \quad \lambda = 1,$$

skąd

$$\begin{aligned} \exp(-i\gamma\hat{I}_z)\hat{I}_x\exp(i\gamma\hat{I}_z) &= \\ &= I_x \cos \gamma + I_y \sin \gamma \end{aligned} \quad (3.74)$$

W podobny sposób znajdujemy, że

$$\begin{aligned} \exp(-i\gamma\hat{I}_z)\hat{I}_y\exp(i\gamma\hat{I}_z) &= \\ &= -I_x \sin \gamma + I_y \cos \gamma \end{aligned} \quad (3.75)$$

i

$$\exp(-i\gamma\hat{I}_z)\hat{I}_z\exp(i\gamma\hat{I}_z) = \hat{I}_z e^{\mp i\gamma}.$$

Z porównania (3.74), (3.75) i (3.46) widzimy, że przy obrocie układu odniesienia w przestrzeni Hilberta wokół osi z o kąt γ składowe operatora spinowego $\hat{J}$ przekształcają się

podobnie do przekształcania składowych wektora $\vec{r}$ przy obrocie układu odniesienia w przestrzeni euklidesowej.

Dla obrotów dookoła osi x i y łatwo znaleźć, że

$$\exp(-ia\hat{I}_x) \begin{bmatrix} \hat{I}_x \\ \hat{I}_y \\ \hat{I}_z \end{bmatrix} \exp(ia\hat{I}_x) = \begin{bmatrix} \hat{I}_x \\ \hat{I}_y \cos \alpha + \hat{I}_z \sin \alpha \\ \hat{I}_z \cos \alpha - \hat{I}_y \sin \alpha \end{bmatrix}, \quad (3.76)$$

$$\begin{aligned} & \exp(-ia\hat{I}_x) \hat{I}_\pm \exp(ia\hat{I}_x) = \\ & = -\frac{i}{\sqrt{2}} \hat{I}_z \sin \alpha + \hat{I}_\pm \cos^2 \frac{\alpha}{2} - \hat{I}_\mp \sin^2 \frac{\alpha}{2}, \end{aligned}$$

$$\exp(-i\beta\hat{I}_y) \begin{bmatrix} \hat{I}_x \\ \hat{I}_y \\ \hat{I}_z \end{bmatrix} \exp(i\beta\hat{I}_y) = \begin{bmatrix} \hat{I}_x \cos \beta - \hat{I}_z \sin \beta \\ \hat{I}_y \\ \hat{I}_z \cos \beta + \hat{I}_x \sin \beta \end{bmatrix}, \quad (3.77)$$

$$\begin{aligned} & \exp(-i\beta\hat{I}_y) \hat{I}_\pm \exp(i\beta\hat{I}_y) = \\ & = \pm \frac{i}{\sqrt{2}} \hat{I}_z \sin \beta + \hat{I}_\pm \cos^2 \frac{\beta}{2} + \hat{I}_\mp \sin^2 \frac{\beta}{2}. \end{aligned}$$

3.2.5. Elementy macierze operatorów obrotu

Rozpatrzmy elementy macierze operatorów obrotu $\hat{R}_z$ i $\hat{R}_y$ w przypadku $I = 1/2$.

Dla operatora obrotu wokół osi z otrzymujemy oczywisty wynik

$$\langle m | \exp(-i\gamma\hat{I}_z) | m_1 \rangle = \exp(-i\gamma m) \delta_{mm_1} \quad (3.78)$$

albo w postaci macierzy

$$\langle m | \exp(-i\gamma\hat{I}_z) | m_1 \rangle = \begin{bmatrix} \exp\left(-\frac{i\gamma}{2}\right) & 0 \\ 0 & \exp\left(\frac{i\gamma}{2}\right) \end{bmatrix}.$$

Łatwo sprawdzić, że takie same elementy macierze co i operator $\hat{R}_z(\gamma)$ ma operator

$$\hat{R}_z(\gamma) = \cos \frac{\gamma}{2} - 2i\hat{I}_z \sin \frac{\gamma}{2}. \quad (3.79)$$

Dla operatora obrotu dookoła osi y musimy obliczyć elementy macierze

$$d_{mm_1}^{\frac{1}{2}} = \langle m | \exp(-i\beta \hat{I}_y) | m_1 \rangle . \quad (3.80)$$

Z definicji eksponencjalnego operatora (2.49) wzór (3.80) możemy zapisać w postaci

$$\langle m | \exp(-i\beta \hat{I}_y) | m_1 \rangle = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-i\beta)^n}{n!} \langle m | \hat{I}_y^n | m_1 \rangle . \quad (3.81)$$

Niech $m = m_1 = \pm 1/2$. Korzystając z (3.65) łatwo znaleźć, że

$$\begin{aligned} \left\langle \pm \frac{1}{2} \left| \hat{I}_y^{2n} \right| \pm \frac{1}{2} \right\rangle &= \left(\left\langle \pm \frac{1}{2} \left| \hat{I}_y \right| \mp \frac{1}{2} \right\rangle \right)^{2n} = \left(\frac{1}{2} \right)^{2n}, \\ \left\langle \pm \frac{1}{2} \left| \hat{I}_y^{2n+1} \right| \pm \frac{1}{2} \right\rangle &= 0. \end{aligned} \quad (3.82)$$

Podstawiając (3.82) do (3.81) otrzymujemy

$$\left\langle \pm \frac{1}{2} \left| \exp(-i\beta \hat{I}_y) \right| \pm \frac{1}{2} \right\rangle = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(\beta/2)^{2n}}{(2n)!} = \cos \frac{\beta}{2}. \quad (3.83)$$

Niech $m = -m_1 = \pm 1/2$. Biorąc pod uwagę (3.65) znajdujemy

$$\begin{aligned} \left\langle \pm \frac{1}{2} \left| \hat{I}_y^{2n} \right| \pm \frac{1}{2} \right\rangle &= 0, \\ \left\langle \pm \frac{1}{2} \left| \hat{I}_y^{2n+1} \right| \mp \frac{1}{2} \right\rangle &= \mp i \left(\frac{1}{2} \right)^{2n+1}. \end{aligned} \quad (3.84)$$

Po podstawieniu (3.84) do (3.81) otrzymujemy

$$\left\langle \pm \frac{1}{2} \left| \exp(-i\beta \hat{I}_y) \right| \mp \frac{1}{2} \right\rangle = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(\beta/2)^{2n+1}}{(2n+1)!} = \mp \sin \frac{\beta}{2}. \quad (3.85)$$

Więc operator obrotu wokół osi y dla $I = 1/2$ ma następujące elementy macierzowe

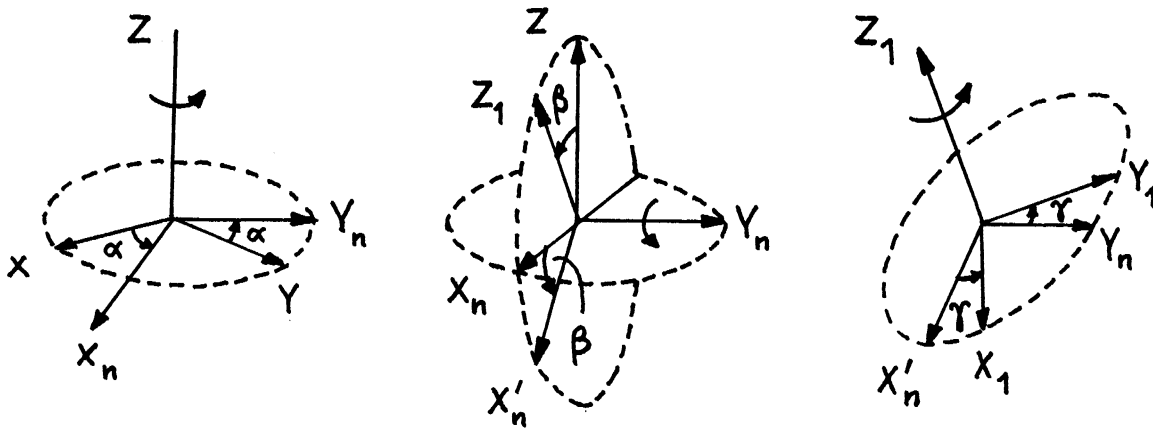
$$d_{mm_1}^{\frac{1}{2}}(\beta) = \langle m | \exp(-i\beta \hat{I}_y) | m_1 \rangle = \begin{bmatrix} \cos \frac{\beta}{2} & -\sin \frac{\beta}{2} \\ \sin \frac{\beta}{2} & \cos \frac{\beta}{2} \end{bmatrix}. \quad (3.86)$$

W podobny sposób możemy wykazać, że macierz skończonego obrotu dla $I = 1$ ma postać

$$d_{mm_1}^1 = \begin{bmatrix} \frac{1}{2}(1 + \cos \beta) & -\frac{1}{\sqrt{2}} \sin \beta & \frac{1}{2}(1 - \cos \beta) \\ \frac{1}{\sqrt{2}} \sin \beta & \cos \beta & -\frac{1}{\sqrt{2}} \sin \beta \\ \frac{1}{2}(1 - \cos \beta) & \frac{1}{\sqrt{2}} \sin \beta & \frac{1}{2}(1 + \cos \beta) \end{bmatrix}. \quad (3.87)$$

3.2.6. Dowolny obrót układu odniesienia. Kąty Eulera

Dowolny obrót układu odniesienia można jednoznacznie opisać za pomocą trzech kolejnych obrotów o trzy kąty Eulera (α, β, γ) . Kąty Eulera określają trzy następujących po sobie obroty, za pomocą których układ osi XYZ przechodzi z położenia początkowego w położenie końcowe $X_1Y_1Z_1$. Tych trzech obrotów dokonujemy w następujący sposób (rys. 3.2): 1) najpierw wykonujemy obrót o kąt α ($360^\circ \geq \alpha \geq 0$) wokół osi Z (operacja $\hat{R}_z(\alpha)$); 2) następnie dokonujemy obrotu o kąt β ($180^\circ \geq \alpha \geq 0$) dookoła nowej osi Y_n (operacja $\hat{R}_y(\beta)$); 3) wreszcie wykonujemy obrót o kąt γ ($360^\circ \geq \gamma \geq 0$) wokół nowej osi Z_1 (operacja $\hat{R}_z(\gamma)$).

Rys.3.2. Kąty Eulera

Końcowe położenie układu współrzędnych pokrywa się z układem $X_1Y_1Z_1$. Z definicji operacji przekształcenia układów odniesienia wynika, że dowolny obrót układu odniesienia możemy opisać za pomocą wypadkowego operatora obrotu.

$$\hat{R}(\alpha, \beta, \gamma) = \hat{R}_z(\gamma) \hat{R}_y(\beta) \hat{R}_z(\alpha). \quad (3.88)$$

Dlatego więc, żeby opisać dowolny obrót układu odniesienia wystarczy znać tylko elementy macierzowe operatorów obrotu wokół osi Z i Y .

Elementy macierzowe operatora (3.88)

$$D_{mm_1}^j(\alpha, \beta, \gamma) = \langle m | \hat{R}(\alpha, \beta, \gamma) | m_1 \rangle \quad (3.89)$$

nazywane są funkcjami Wignera lub uogólnionymi funkcjami kulistymi [3.1,3.2,3.3].

Biorąc pod uwagę, że funkcje stanów $|m\rangle$ są funkcjami własnymi operatora $\hat{I}_z$, ze wzorów (3.88) i (3.89) znajdujemy, że

$$D_{mm_1}^j(\alpha, \beta, \gamma) = \exp(-im\gamma) d_{mm_1}^j(\beta) \exp(-im_1\alpha) \quad (3.90)$$

gdzie

$$d_{mm_1}^j(\alpha, \beta, \gamma) = D_{mm_1}^j(0, \beta, 0) = \langle m | \exp(-i\beta\hat{I}_y) | m_1 \rangle \quad (3.91)$$

są rzeczywistymi elementami macierzowymi.

3.2.7. Ślady operatorów spinowych

W wielu zagadnieniach magnetycznego rezonansu jądrowego mamy do czynienia z obliczaniem śladów spinowych operatorów.

Obliczymy ślad operatora $\hat{I}_z^2$. Ponieważ, zgodnie z wynikami rozdziału 2.1.7, ślad operatora nie zależy od układu funkcji $|n\rangle$, dla którego oblicza się elementy macierzowe operatora, będziemy obliczali ślad operatora $\hat{I}_z^2$ w układzie własnych funkcji operatora $\hat{I}_z$. Biorąc pod uwagę (3.63) znajdujemy

$$\text{Tr}\hat{I}_z^2 = \sum_{m=-I}^I \langle m | \hat{I}_z^2 | m \rangle = \sum_{m=-I}^I m^2 = \frac{1}{3}I(I+1)(2I+1).$$

Korzystając ze wzoru

$$\sum_{k=1}^n k^q = \frac{n^{q+1}}{q+1} + \frac{n^q}{2} + \frac{1}{2} \binom{q}{1} B_2 n^{q-1} + \frac{1}{4} \binom{q}{3} B_4 n^{q-3} + \dots,$$

gdzie B_k są liczbami Bernouilliego

$$B_2 = \frac{1}{6}, \quad B_4 = -\frac{1}{30}, \quad B_6 = -\frac{1}{42}, \quad B_8 = -\frac{1}{30}, \quad B_{10} = \frac{5}{66}, \quad B_{12} = -\frac{691}{2730},$$

łatwo wykazać, że

$$\begin{aligned} \text{Tr}\hat{I}_z^4 &= \frac{1}{15}I(I+1)(2I+1)[3I(I+1)-1] , \\ \text{Tr}\hat{I}_z^6 &= \frac{1}{21}I(I+1)(2I+1)[3I^2(I+1)^2 - 3I(I+1)+1] , \\ \text{Tr}\hat{I}_z^8 &= \frac{1}{45}I(I+1)(2I+1)[5I^3(I+1)^3 - 10I^2(I+1)^2 + 9I(I+1)-3] . \end{aligned}$$

Obliczymy teraz ślad operatora $\hat{I}_x^2$. Pokażemy, jak można łatwo znaleźć ślad operatora $\hat{I}_x^2$. Wykorzystujemy do tego twierdzenie o niezależności śladu operatora od unitarnych przekształceń operatora, tj.

$$\text{Tr}\hat{A} = \text{Tr}\hat{U}\hat{A}\hat{U}^{-1} , \quad (3.92)$$

gdzie $\hat{U}$ - operator unitarny. Twierdzenie (3.92) wynika z własności cykliczności operacji śladu (2.29) i z definicji odwrotnego i unitarnego operatorów (2.43) i (2.44). Jak wiemy z rozdziału 3.2.4, obrót układu odniesienia opisują operatory unitarne obrotów (3.68) – (3.70). Niech

$$\hat{U} = \hat{R}_y(90^\circ) = \exp\left(-i\frac{\pi}{2}\hat{I}_y\right) . \quad (3.93)$$

Biorąc pod uwagę (3.77) i (3.93) otrzymujemy

$$\hat{U}\hat{I}_x^2\hat{U}^{-1} = \hat{R}_y\hat{I}_x\hat{R}_y^{-1}\hat{R}_y\hat{I}_x\hat{R}_y^{-1} = \hat{I}_z^2 ,$$

a więc

$$\text{Tr}\hat{I}_x^2 = \text{Tr}\hat{I}_z^2 .$$

Metodę obrotu układu odniesienia często stosuje się przy obliczaniu śladów operatorów spinowych. Na przykład wykazemy, że

$$\text{Tr}\hat{I}_x^2\hat{I}_y = 0 . \quad (3.94)$$

Wykonujemy obrót o kąt 180° wokół osi X . Zgodnie z (3.76) przy obrocie układu odniesienia iloczyn operatorów $\hat{I}_x^2\hat{I}_y$ przekształca się w

$$\hat{R}_x(\pi)(\hat{I}_x^2\hat{I}_y)\hat{R}_x^{-1}(\pi) = -\hat{I}_x^2\hat{I}_y .$$

Uwzględniając (3.92) otrzymujemy

$$\text{Tr}(\hat{I}_x^2 \hat{I}_y) = -\text{Tr}(\hat{I}_x \hat{I}_y^2) . \quad (3.95)$$

Tożsamość (3.95) jest słuszna tylko przy spełnieniu (3.94).